

N. Horváth Béla

Válasz

Angyalosi Gergely, Pléh Csaba, Tverdota György

opponensi bírálatára

Tisztelt Opponensek!

Tisztelt Elnök Úr!

Tisztelt Bizottság!

Legelőbb is szeretném köszönetemet kifejezni, hogy elvállalták a felkérést és tudományos tekintélyükkel, rangjukkal megtisztelik ezt a számomra rendkívül fontos eseményt. Köszönöm az opponenseknek, hogy bírálatukat határidőre elkészítették. Természetesen azt külön is, hogy munkámat támogatólag terjesztették a Bizottság és az akadémiai testületek elé.

Tisztelt Opponensek!

Már az ókori poétikák szerint is üdvös dolog, ha valamely szerző sorba veszi azokat a körülményeket, amelyek magyarázzák, hogy mily nehéz, úgyszólván lehetetlen feladatok megoldását tűzte maga elé munkája elkészítésekor. Nem kívánom most ezeket a sorba venni, de néhányra utalnom kell, mert egyik-másik visszaköszön az opponensi bírálatokban is. Talán a legalapvetőbb: lehet-e még újat mondani József Attiláról, a modern magyar irodalom legtöbbet értelmezett költőjéről. Tverdota György ezt a „költői kérdést” úgy artikulálja, hogy Szabolcsi Miklós négy kötetes

nagymonográfiája után, elkerülhetetlenül a vele való összevetésben, érdemes-e vállalkozni arra, hogy a József Attilával kapcsolatos kérdéseket a szintézis igényével újra feltegyük. Hisz nyilvánvaló, az ember akkor fog bele egy monográfia megírásába, ha nem egyszerűen össze akarja foglalni az adott korszakban felhalmozott tudást, hanem ezt a szándékát az életmű egészére ki akarja terjeszteni, tehát szintézisre törekszik, másrészt van mit szintetizálni. Könyvem jellege – és szándéka is – más, mint a nagymonográfiáé. A Szabolcsi-mű lezárult a 90-es évek elején-közepén. A hatalmas munka hosszú évtizedekig készült, tehát kevésbé tudott reflektálni azokra az irodalomelméleti, irodalomtörténeti változásokra, amelyekbe szükségszerűen bevonódott a József Attila-i életmű is. Az ezredvég, s majd a centenárium a kutatás fellendülését hozta, (tanulmánykötetek, kismonográfiák születtek), olykor izzó, de mindenképp termékeny disputák zajlottak az életmű értelmezése kapcsán. Tekintélyes szakirodalom halmozódott fel, közülük számosan új kérdéseket vetettek fel, nemegyszer Szabolcsi vagy egy kanonizáltnak vélt József Attila-kép ellenében. Új értelmezői szemlélet, értelmezői gyakorlat, beszédmód, s egy új generáció is megjelent. Az így született munkák, mégha gyakran kísérleti jellegűek is, hozzátartoznak az életműről való gondolkodásunkhoz. Magam tehát örömmel fogadtam az Akadémiai Kiadó egy monográfia megírására szóló felkérését, s valóban csak azt a megoldást választhattam, amit Tverdota György találóan a „ráhagyatkozás és a továbblépés” kettősségével ír le. Ráhagyatkoztam a nagymonográfia háttér szakirodalmára, a József Attila-kutatás eredményeire, azokat igyekeztem összefoglalni és feltenni azokat a kérdéseket, amelyeket mások nem tettek fel vagy nem abban a kontextusban, mint én. Úgy, hogy beépítettem azokat az eredményeket is, amelyek magam három évtizedes munkájának hozadékai. S mindezt szűkre szabott terjedelemben, fél ezer oldalon.

1.

Az opponensi bírálatok több fontos kérdést érintenek. Ezek egyike az életrajzhoz való viszonyulás. Pléh Csaba az életsors és a pszichoanalízis szoros

egybeépülésére figyelmeztet, Angyalosi Gergely alcím javaslata (József Attila poétikái) az életműben végigkövethető – és könyvem szakaszolását is megteremtő – poétikák változásaként írja le a művet, s vele az alkotót. Tverdota Györgynek pedig teljesen igaza van, munkámban háttérként valóban ott van az életrajz, s nemcsak a biográfiai adatok, hanem gyakran a személyes portré valamely szegmense is, de nem folyamodtam az életrajz rekonstrukciójához. Hangsúlyozni szeretném, fontosnak tartom az életrajzot (nagyon szívesen olvasnék egy olyan biográfiát, amelyből például megtudnám, mi is történt a Gyömrői-analízisben), s azt különösen, amit Tverdota javasol, a költő szocializációs történetének megrajzolását – különös tekintettel az identitástudat alakulásának összefüggéseire –, de egy másik munkában. Magam a poétikai változásokat írtam le a művek tükrében, s a személyes sorsot sem választottam le a művekről, csak nem az életrajzában megtestesülő József Attiláról kívántam szólni, hanem a műveiben kiteljesedő József Attiláról. Köszönöm Tverdota Györgynek, hogy az életrajz és műértelmezés ilyen kiszámított arányát nem tartja elvtelenségnek, hanem – mint írja – „... a gyakorlat követelményeihez való indokolt és rugalmas alkalmazkodásnak tekintetem.” Mert valóban nem arról van szó, hogy nem akartam állást foglalni ebben a szakmailag fontos kérdésben, hanem a konkrét feladat szabta meg mozgásteremet. Én a lírikus és értekező József Attilát akartam bemutatni, a „lírójának logikáját”, világképének alakulástörténetét és gondolkodástörténetét. Ehhez pedig az a megoldás látszott kézenfekvőnek, amit egyébként az opponensek egyetértőleg észrevételeznek, hogy nem választottam le az alkotóról a művet, de nem állítottam párhuzamba, főleg nem ok-okozati összefüggésbe az élettörténetet és a műveket. Azaz – úgy vélem – könyvemben az olvasó megtalálja a költő József Attilát, annak személyes sorsát is, kicsit magánéletébe – olykor intimitásaiba – is bepillantást kaphat, de mindezt csak annyiban, amennyit a mű enged és megkíván. Pléh Csaba is ezt konstatálja, amikor megállapítja, hogy „az élettörténettel szőtt műelemzés nehéz, de érdekes műfajának” kritériumait munkám sikeresen teljesítette. Természetesen az irodalomtörténész nem mondhat le arról, hogy filológiai adatokkal – olykor oknyomozva – mutassa be egy-egy alkotás keletkezéstörténetét, fogadtatását, ezek a

filológiai tények azonban nem lépnek értelmezői pozícióba. Egy olyan példával szeretném ezt illusztrálni, amely talán válasz is Angyalosi Gergely egyik felvetésére.

„A *Külvárosi éj* verseinek pszichoanalitikus áthallásai, lélekelemző »gyakorlata« és textusa minden bizonnyal az 1931 nyarán kezdődő Rapaport-kezelésnek tulajdonítható.” – olvasható a könyvben. A megállapítás arra a tényre utal, hogy a költő pszichoanalitikus műveltsége ebben az időszakban szélesedik ki, a Rapaport-terápiáig csak intellektuális élmény volt az analízis. Az itt tárgyalt versek azt tükrözik, hogy a megismert analitikus fogalmak, lelki tartalmak hogyan épülnek be egy lírai szövegbe, azaz hogyan lírizálódik a freudizmus. Most nem kívánnék arra utalni, hogy ez a felismerés és az ide sorolható művek ilyen szempontú értelmezése átírja a *Külvárosi éj* kötet eddigi recepciótörténeti helyét, csak jelzem, hogy nem lehet eltekinteni az analitikus szövegtartalmak indukciójától. Ugyanakkor a *Ritkás erdő alatt* szexuálszimbolikája teljesen érthető, még a *Szabad-ötletek* jelfeloldó, magyarázó segítsége nélkül is.

Itt kell szólnom a könyvnek arról a sajátosságáról, hogy helyet kaptak benne olyan, nagyon összetömörített, háttérismerteket nyújtó szövegrészek is, amelyek arra szolgálnak, hogy egy poétikai törekvés elhelyezhető legyen világképi, történeti, poétikatörténeti kontextusban. Ilyennek tekintem a népi-urbánus vita összefoglalását, a pszichoanalízis és a két háború közti magyar irodalom kapcsolatának felsorolásszerű számbavételét és a freudomarxizmus rövid áttekintését. Természetesen indokolhatja ezt az eljárást az az igény is, amely a nem szakmabeli olvasók részéről jelentkezik, de maga az értelmezett mű is megkívánja. József Attila ugyanis rendkívül tevékeny részese és olykor alakítója a két háború közti társadalmi mozgalmaknak. A népi írók mozgalmát megelőlegező Bartha Miklós Társaság társadalomtörténeti szemlélete átjárja az adott időszakban keletkezett verseket, publicisztikai műveket, mégha a költő öntörvényűen át is alakítja azt és önálló szellemiséget hoz létre. (Igaza van persze Tverdota Györgynek, a *Szép Szó* köre is önálló szellemiséget hozott létre, ehhez képest történetének összefoglalása,

bemutatása valóban kisebb terjedelmet kapott.) A pszichoanalízis iránti nyitottsága is feltételezi személyes megérintettségét, amikor páciensként, kliensként találkozik az analízis praxisával. Az pedig, hogy ezt továbbvive a társadalmi gyakorlatra is ki akarja vetíteni, az a freudomarxizmusban szerzett ismereteivel magyarázható. A freudomarxizmus pedig az életpálya utolsó szakaszának és egyben az életmű kiteljesedésének meghatározó filozófiai, szociálpszichológiai gondolkörét adja. Ez a tény és ez a szemlélet József Attila-monográfiában először jelenik meg.

Ugyancsak kevésbé ismert adatokat közöl az a rövid portré, amit Gyömrői Editről rajzoltam. (Pontosabban: alakja csak a *Szabad-ötletek*-ben olvasható interpretációból ismert, azt azonban torzítja az indulatáttétel.) Gyömrői Edit nemcsak az Edit-versek izgalmas múzsája. Személyiségének, terápiás gyakorlatának kutatása is izgalmas – és további feladatokat ad –, hisz mint Tverdota György is írja, Berlinből házhoz szállította az analitikus mestere tanait. (József Attila Wilhelm Reich tanaival már korábban ismeretségbe került, ám mint fordítástöredéke is mutatja, a Gyömrői-kapcsolat idején sem szűnt meg érdeklődése a *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* szerzője iránt.) Kevésbé új adatokat közlő a rövid Szántó Judit-portré, viszont az ő élete kapcsolódott leginkább József Attilához. Az ő alakja is torz az irodalmi köztudatban s egy kérdéseket tisztázni kívánó monográfia nem kerülhette meg, hogy legalább néhány vonást ki ne igazítson. Természetesen elkelt volna egy idézőjel – Angyalosi Gergely jogosan veti fel a mondat félreértelmezhetőségét –, amikor arról írtam, hogy igyekezett megóvni a költőt az ideológiai elhajlásoktól *A nemzeti szocializmus* idején. Hisz Szántó Judit balosabb nézeteket vallott, mint élettársa.

2.

Az életpálya és az életmű korszakolását, szakaszolását a poétikai alakulások, változások adják meg. Azzal együtt, hogy ezek a módosulások nemegyszer a költő életében politikai filozófiák, mozgalmak változásának, cseréjének kontextusában történnek. A poézis teremtdésének első stációja mindig a kísérletezés. Ezt a Kísérleti

poétikák – poétikai kísérletek fejezet foglalja össze. Az esetleg tautológiának tűnő fejezetcím arra utal, hogy a fiatal költő többféle hangot kipróbált, többféle művészeteszmény irányában tájékozódott. A legkézenfekvőbb, a leginkább kipróbált a Nyugat esztétizmusa, amelynek valóban nem szánok nagy teret, csak számba veszem Ady, Juhász Gyula hatását, áthallásait. Kosztolányi és József Attila kapcsolatával – egy későbbi fejezetben – viszont részletesebben foglalkozom. Elfogadom Tverdota György kritikáját, valóban nagyobb szerepet tulajdonítok az avantgárd kísérleteinek az önálló hang, poézis megteremtésének idején. Ám jelzem a költő poétikailag is nyugtalan természetét, amikor még másik két, szimultán kísérletet is bemutatok. Azt a modellt, amelyet a fiatal költő Erdélyi Józsefnél látott, s amelyen, – folklór és avantgárd termékeny együttműködésében – túllépett. S azt a törekvését is igyekszem kellő mélységgel bemutatni, amelyet az önértelmező versek sorozata jelez. Köszönöm Pléh Csaba pozitív visszajelzését, valóban úgy gondolom, hogy mindez az egész életpályán végigvonuló „én-keresés” korai szakasza, még a pszichológiától, s főleg a pszichoanalízistől érintetlen állapotban.

A kísérletezés próbáit nagyszámú vers láttatja az olvasóval. Ezek nem mindegyike „nagy vers”, sőt. Tehát mindenképp válogatni kellett az értelmezendő művek közül, már csak a terjedelem kényszere miatt is. Elvem az volt, hogy az érett költészet minden darabjáról írjak, még a töredékek többségéről is, a felkészülés időszakából pedig a jelentősebb és az izgalmasabb művekről, még akkor is, ha azok művészileg nem kiforrottak. Valóban, esetleg kisebb figyelmet kaptak antológia-darabok, míg mások előtérbe kerültek. (Angyalosi Gergely javamra írja a távolságtartás képességét: József Attila-művekről is leírtam, hogy gyengék, kiérleletlenek.) A kísérleti művek egy részét az újabb, esetenként a dekonstruktivizmus szemléletével elemző tanulmányok állították reflektorfénybe. Ugyanakkor ezek mellé állítottam olyan alkotásokat, amelyeket az előbb említett tanulmányok kevésbé tartanak izgalmasnak. *A Rák*, *A Párisi anzix* című műveket vagy a négyrészes *Isten* című verset, amelynek egyes elemeiben egészen kiforrott poézist érzékelhetünk, már ekkor megbizonyosodva a fiatal költő talentumáról. A kísérletezés

versei közül – mint Tverdota György megállapítja – a szegényember-darabok nagyobb figyelmet kaptak. Az itt megmutatkozó alkotásmód ugyanis majd a barthás korszakban teljesebbé válik, s mint jeleztem, ez nem akadályozza a költőt abban, hogy a munkás-versekben, a proletár költészet időszakában is éljen korábban teljesen más kontextusú művekben kipróbált eszközeivel.

3.

Mindhárom opponens figyelmet szentel a mozgalmi poétikákról írottaknak. Tverdota György a cselekvő költészet eszményét, mint a költőt inspiráló ideát emeli ki, amelyben ekkortájt némiképp a Petőfi-szerep jelenik meg. József Attila költőként, értelmiségiként is tevékeny részt vállal előbb a népi-nemzeti ideológiájú Bartha Miklós Társaságban, majd a proletár internacionalizmust képviselő munkásmozgalomban, kommunista pártban. (Egy majdani, a költő szocializációjának történetét megíró, korábban említett biográfia számára bizonyára ez lesz az egyik legfogasabb kérdés, miért „vegült el” könnyedén a mozgalmakban és miért vált ki azokból, ha nem is könnyedén.)

A recepció történelmi változásában az 1930-33-as művek sorsa valóban izgalmas. Egy korábbi József Attila-képben ezen művek jelentették a kanonizáció elfogadott kritériumait. Később ugyan ezek a művek szolgáltak a dekanonizáció eszközeként. Semmilyen József Attilával foglalkozó tudományos mű – különösen a monográfia – nem negligálhatja azt a tényt, hogy a költő tevékeny részese volt a munkásmozgalomnak, kezdetben költészetét is alá rendelte a politikai célkitűzéseknek, igaz egy új poétika jegyében és reményében. Irodalom és szocializmus ugyanis József Attila világképében szorosan összetartozó fogalmak. S bár változott a proletárköltészetéről vallott felfogása, s viszonylag gyorsan elhagyta a proletkultus külsőségeket, árulkodó az a szövegtöredék, amely 1934-ben Hitler hatalomra jutását, a szocializmus vereségét „csakis a költő által kimondható” okkal magyarázza: „nincsen szocialista szépirodalom”. Nem az értelmiség naivitása kap hangot ebben a gondolatban, hanem a gondolkodó, elemző értelmiségi szólal meg,

aki *A szocializmus bölcseletében* úgy fogalmaz, hogy „az egész marxi bölcselet kérdésköre azoneygy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével.” Radikális bölcseleti fordulat révén jutott el József Attila idáig.

A gondolkodástörténeti fordulatot a prózai művek jelzik erőtejesebben. Örülök Tverdota György elismerő szavainak, amelyek konstatálják, hogy az értekező József Attiláról teoretikus aktivitásának kijáró figyelemmel szólok. József Attila gondolkodói teljesítményét a szakirodalom másodlagosnak értékelte, s ez a vélemény tükröződik Szabolcsi Miklós monográfiájában is. Magam végigkövettem az *Egyéniség és valóságtól a Hegel, Marx, Freudig* vezető útján a teoretizáló József Attilát, s igyekeztem feltárni társadalom-képének változását, fordulópontjait. Amint hangsúlyos kérdésként kezeltem a marxizmus értelmező pozíciójának változását is gondolkodásában, ahogy *A tőke* ökonómusától eljutott a *Frühschriften* filozófusáig. Itt kell reflektálnom Tverdota Györgynek arra az észrevételére, amely az *Irodalom és szocializmus* kronológiai helyére vonatkozik. A szabad előadást a Proletár művészet poétikája fejezetben, tehát a korai szocialista-kommunista irodalomeszményt képviselő időszakban helyezem el. Ebben az agitatív politikai költészet és nem sokkal ezután már a freudizáló munkásversek tükrözik a költő poétikai törekvéseit. A fejezet végére nem a kronológia helyezte az *Irodalom és szocializmust*, hanem az a praktikus ok, hogy előbb az időszak lírai műveit vettem számba, s csak utána következett az értekező József Attila.

4.

1933 második felétől egyre nyilvánvalóbb a modernitás másik nagy paradigmájának, a freudizmusnak kiterjedése mind a lírai művek világában, mind a publicisztikában, tanulmányokban. A freudizmus a modern magyar irodalom legkülönbözőbb alkatú és fogékonyságú alkotóit megérintette, Babitstól Németh Lászlóig, tehát az ebből a szempontból különösen érzékeny József Attila viszonylag megkésve engedi be költészetébe a freudi tanokat és élményeket. Akkor azonban radikálisan. Valóban, mint Pléh Csaba írja, a versek tematikus hálójában érzékelhetjük

az áthallásokat, a freudi fogalmak lírizálását, ami kiegészül József Attila személyes, kliensi tapasztataival, Freud-olvasmányaival és a freudomarxizmusról szerzett ismereteivel. 1932-től, az *Egyéniség és valóság* radikális nyitásától, egyre meghatározóbb értelmezői pozícióba kerül a freudomarxizmus. Az elsősorban Wilhelm Reich nevéhez köthető filozófia, társadalompolitikai irány kétségkívül telített utópiával, ám Reich – amint a *Dialektischer Materialismus und Psychanalyse* gondolatmenetének rövid összefoglalásából is érzékelhető – pontosan látta, hogy a modernitás emberének legizgalmasabb kérdésére, a személyiséggel összefüggő problémahalmazra a marxizmusnak nincsen válasza. József Attilát pedig ebben az időszakban erősen foglalkoztatta a személyiség és a saját személyességének kérdése. Ahogy az érzékelhető a *Medvetánc* kötetkompozíciójából, a gyermekkor sérelmeinek, emlékeinek gyakori megidézéséből, a traumatikus anyaélményből stb. S egyre gyakrabban fordul a költő a közvetlen analitikus élményeket, tartalmakat eltakaró szublimáció alkotásmódjához is. Talán igaza van Angyalosi Gergelynek, a pszichoanalitikus paradigma bővebb fogalmi kifejtést érdemelt volna, de a könyv több mint száz oldalon hoz példákat, műveket, kifejtve e poétika lényegét.

Tverdota György elismeréssel szól arról a felismeréséről, amely a freudomarxizmus kiterjedését látja a Reich utáni időszakban is, az *Eszmélettől* a kései versek egyik-másik darabjáig. Szeretném azonban hangsúlyozni, nem gondolom, hogy a freudomarxizmus olyan varázskulcs lenne, amely minden mű zárját nyitja. Kétségkívül, Reich radikalizmusa, szexuálökonómiája sikeresen találkozott József Attila gondolatrendszerében a fiatal Marx biologizmusával, antropológiai szemléletével, amint e találkozásra Pléh Csaba is utal. E kettősség nyomai végigkövethetők a *Hegel, Marx, Freudig*, az *Ázsia lelke* ösztönértelmezéséig. A költőt azonban nem az állhatatosság jellemezte más filozófiai elkötelezettségeit illetően sem, tehát a pszichoanalitikus teória súlypontjai is változnak. Az *Eszméletben* is egymás mellett érvényesül a freudomarxizmus és a tiszta freudi teória. A későbbiekben – magam legalább is így látom – a freudi analízis mint terápia kap egyre fontosabb szerepet. Az analitikus kódok, fogalmak, jelentéstartalmak szövegszerűen

is megjelennek, a műalkotás egyre gyakrabban az önelemzés vagy a kiírás, a traumatikus élmények művészi rendbe foglalt projekciójának szerepében tűnik fel.

Itt kell szólnom a pszichoanalitikus iratokról, megköszönve Pléh Csabának az elismerését a *Szabad-ötletek* értelmezését illetően. Könyvem igyekezett beilleszteni a művek rendszerébe ezt a híres-hírhedt írást, összefüggésben más pszichoanalitikus iratokkal. A *Miért fáj ma is* kötetben közzétett analitikus írások ilyenképpen először jelennek meg monográfiában, az életmű részeként, s nem feltétlen kórdokumentumként. A könyvben elemzett négy írást a szabad asszociációs technika rokonítja. A *Szabad-ötletek*ből azonban érzékelhető, hogy a szöveg nem teljesen szabad asszociáció. Egyrészt sok a kiszólás a szövegből, az írás folyamatára, tevékenységére, magára az iratra vonatkozó önreflexiók megszakítják a folyamatot. Ugyanez érzékelhető azokban a reflexiókban is, amelyek az analízis szerepére, értelmére irányulnak. Megállapítható, hogy a *Szabad-ötletek* nem szabad ötletek tárháza, a pszichoanalitikus idézetek, fogalmi interpretációk, a pszichoanalízissel mint filozófiával és terápiával folytatott belső vita mutatja a szöveg megalkotottságát.

Pléh Csaba, mint pszichológus, hiányolja az indulatáttétel problematikájának kifejtését. A probléma leírása nem hiányzik, legfeljebb kevésbé explicit módon jelenik meg. Gyömrői Editnek is ez a legkézenfekvőbb elhárítás, amint idézem is, hogy az analitikus neutrális senki, akire kivetítődnek a beteg vágyai, érzelmei. Az Übertragung ilyen értelmezését azonban József Attila minden megnyilatkozása cáfolja, s a művek mégiscsak az ő interpretációját érvényesítik. Az ugyanis könnyen belátható, hogy Gyömrői Edit, ez a szép, vonzó nő József Attilának nem elsősorban az analitikust jelentette, hanem a megkívánt és megszerezni vágyott asszonyt. Természetesen az analitikus szituáció irreálissá teszi ezt az értelmezést, s erre vonatkozik a könyvben olvasható összefoglaló megállapítás: „A szerelemként megélt indulatáttétel szervezi azokat a képzetköröket is, amelyek minduntalan felbukkannak az anya-nő-gyermek hármasságban” (382.l.)

A könyv a József Attila-művek értelmezését, elemzését tekinti elsődleges feladatának, igyekeztén a szakirodalom, a József Attila-kutatás eredményeit beépíteni, összefoglalni, ugyanakkor egyfajta saját látásmódot is érvényesíteni. A műelemzések módszere, formanyelve ebből következően többféle, ami részben következik magából az értelmezendő szövegből, annak nyelvi megalkotottságából, részben pedig az interpretált szerzők szemléletéből, beszédmódjából. Az opponensek elismerően szólnak általában a kötet műelemzéseinek színvonaláról, s ezt köszönöm, hisz csak az érett költészetet reprezentáló művek száma is több mint kétszáz.

Az ezekről szóló elemzések sok-sok kötetnyi anyagát kellett általában egy-két oldalba összefoglalni, úgy, hogy a magam véleménye is látszódjék. Ennek egyik feltétele volt, hogy a véleményeket nem kommentáltam, opponáltam, csak jeleztem az eltérő következtetéseket vagy egy-egy összefoglaló jelzővel érzékeltettem az írások szellemiségét, irányultságát. A vita helyett gyakran egymás mellé tettem az értelmezéseket, mint *A hetedik* kapcsán is, ahol először összefoglalom Bókay Antal valóban karakterisztikus interpretációját – ahogy Angyalosi Gergely írja, hiányolva a vitát – az allegorikus vagy szimbolikus olvasás lehetetlenségéről, majd vele ellentétben a létet felépítő alternatívák szigorú antitetikus rendjét mutatom meg a versben. Az olvasó pedig majd elgondolkodik, és reményem szerint mindkettőnk – eltérő – értelmezése tágítja gondolkodásmódját.

Külön kell szólnom a kései versek értelmezéséről. Pléh Csaba szavára teszi, hogy túl könnyen elfogadtam bizonyos pszichoanalitikus toposzokat, mint a példaként említett tengert, Ferenczi Sándor Thalassáját a *Már régesrég...* kezdetű versben. A kései versekben uralkodó pszichoanalízis fogalmiságával, szemléletével olykor terápiás gyakorlatával van jelen a művekben. Az Edit-versek meghatározó vonása, ahogy az érzelmeket, a férfi-nő, anya-gyermek, gyermek-nő relációt értelmezik, magyarázzák. A magyarázat nyelve pedig a költő által is mozgósított analitikus képzetárból és logikai kontextusból épül fel. Miközben a konkrét életrajzi,

személyességi referenciák egyre inkább elmosódnak, egyre erősebb a pszichoanalízis adaptív érvényesülése. Analitikus fogalmak, jelentéstartalmak, szituációk alkotják a versek szövegét, beszédhelyzetét, pszichológiai struktúrák, énstratégiák öltenek nyelvi-művészi formát. Az értelmező tehát szükségszerűen folyamodik egyfajta metanyelvhez, ha az analitikus interpretációt kívánja olvasójával megismertetni. József Attilának olvasmányélményt jelentettek Freud, Róheim, Ferenczi analitikus munkái, történetei. Példákkal illusztrálható, hogyan fordította le az analízis nyelvére Kafka-olvasását. Ugyanakkor természetesen magam is óvakodtam a direktebb fogalmazástól, szem előtt tartva Anna Freud figyelmeztető megállapítását: „A szimbólumok lefordításának technikája ... nem más, mint a tudatos legmagasabb rétegeből a tudattalan legalacsonyabb rétegébe való alámerülés...” Ez biztosan meghaladja az irodalomtörténész kompetenciáját.

Tisztelt Opponensek!

Megköszönöm alapos, könyvem hiányosságaira és erényeire rámutató elemzéseiket. Igyekszem ezeket hasznosítani, azzal együtt, hogy lehetnek persze véleménykülönbségek, hangsúlyeltolódások, módszertani eltérések, már a tudományos munka természetéből adódóan is. Hisz mint József Attila írja: „megoszlik, mint az egy-élet / az egy igazság maga is.”

Köszönöm, hogy tudományos munkám alapján alkalmasnak találtak az akadémia doktori fokozat odaítélésére. Számomra ez nagy megtiszteltetés.

